

ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ՏԵՂԱՇԱՐԺԵՐԸ ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Ժողովրդագրական նշանակալից տեղաշարժեր Չայկական լեռնաշխարհում նկատելի են դեռևս մ.թ.ա. VI-V դդ.: Այս կարծիքին հանգել ենք հելլեն պատմահայր Դերոդոտոսի և նրա կրտսեր ժամանակակից մեծանուն Քսենոփոնի համապատասխան հաղորդումներն իրար հետ համեմատելով: Այսպես, ըստ Դերոդոտոսի հաղորդման (III գիրք, 93-94), պարսիկ Աքեմենյանների գերիշխանության օրոք հայազգի ցեղերը բնակվելիս են եղել երկու՝ XIII և XVIII սատրապություններում, մինչդեռ ականատես Քսենոփոնի «Ամաբասիս» և «Կյուրոպեդիա» երկերում այնպիսի տպավորություն է, որ Չայկական լեռնաշխարհը կազմում էր վարչական մեկ միավոր:

Արտաքինից իրար հակասող այս հաղորդումներից ո՞ր մեկն է ճիշտ: Ոմանց կարծիքով ճիշտ է Դերոդոտոսը. այլոց կարծիքով՝ Քսենոփոնը: Մեր համոզումով՝ ճիշտ է և՛ մեկը, և՛ մյուսը, քանի որ երկու պատմիչներն էլ գրանցել են յուրաքանչյուրն իր ժամանակի իրավիճակը: Բանն այն է, որ նշված հաղորդումների միջև ընկած է մի ամբողջ դարից ավելի ժամանակահատված, որի ընթացքում տեղի էին ունեցել լուրջ տեղաշարժեր: Բացատրենք.

Ո՞րն էր այս կամ այն երկրամասից սատրապություն կազմելու սկզբունքը: Նկատի առնվում էր երկու հիմնական սկզբունք՝ բնական-աշխարհագրական որևէ սահման (լեռնազանգված, ծով, գետային պատվար), կամ էթնիկ միասնական հոծ բնակչության զբաղեցրած տարածք:

Դերոդոտոսի նկարագրած փուլում հայերը բնակվում էին երկու տարբեր սատրապություններում: Ուրեմն, նրա հաղորդածը ճիշտ էր և վերաբերում էր Դարեհ Ա-ի ժամանակին: Քսենոփոնի հաղորդածը վերաբերում է տասը հազար հույների վերադարձին: Ուրեմն, արդեն անցել էր 120 և ավելի տարիների մի ժամանակամիջոց, որի ընթացքում Չայկական լեռնաշխարհը հիմնականում բնակված էր մեկ էթնիկ տարրով, և այլևս անիմաստ էր երկիրը երկու սատրապության բաժանելը: Հետևաբար, հայ ժողովրդի կազմավորման փաստը պիտի համարել մ.թ.ա. V դարում ստեղծված իրավիճակը: Ցարդ ժողովրդագրական այս խոշոր տեղաշարժի վրա պատշաճ ուշադրություն չենք դարձրել: Հատկապես կարող ենք ասել, որ մ.թ.ա. V դարում հայ հասարակությունն արդեն ուներ նոր որակ և հայալեզու ցեղախմբերի կարգավիճակից բարձրացել էր միասնական ժողովրդի աստիճանին:

Այժմ անցնենք մեր հոդվածի հաջորդ կետին, սինոյկիսմոսի երևույթին, որը նոր դուռ է բացել էթնիկ տեղաշարժերի համար, նոր թափ հաղորդելով վերջինիս:

Աինոյկիսմոս:- Բառս հունարեն է. այն նշանակում է համաբնակեցում, միասին բնակվել, և դարձել է հին աշխարհում անտիկ քաղաքի իրավա-քաղաքական կարգավիճակը բնորոշող եզրերից: Այն հաճախ հանդիպում է Պոլիբիոսի, Դիոդորոսի, Ատրաբոնի, Պլուտարքոսի, Դիոն Կասսիոսի և այլոց պատմագիտական երկերում:

Ալեքսանդր Մակեդոնացու նվաճումներից հետո Արևելքի երկրներում ստեղծված հելլենիստական միապետություններում աննախընթաց թափ է ստանում քաղաքաշինությունը: Նոր քաղաքներ հիմնադրելու հարցը հելլենիստական թագավորների առաջ դժվարին խնդիր էր դնում,- այդ քաղաքները ապահովել անհրաժեշտ բնակչությամբ: Այդ խնդիրը նրանք լուծում էին սինոյկիսմոսի միջոցով: Աինոյկիսմոսը հույներին հայտնի է եղել դեռևս հնագույն ժամանակներից: Աթենքը, օրինակ, առաջացել է մի քանի փոքր համայնքների մի մեծ համայնքի մեջ կամավոր և տարերայնորեն միավորվելու հետևանքով:

Աինոյկիսմոսը տարածված երևույթ էր հատկապես հելլենիստական ժամանակաշրջանում, բայց այն որակապես տարբերվում էր մինչ-հելլենիստական շրջանի սինոյկիսմոսից: Եթե նախկինում սինոյկիսմոսը տեղի էր ունենում տարերայնորեն, ապա հելլենիզմի շրջանում այն կիրառում էին իրենք՝ թագավորները, երբեմն նաև բռնի:

Հելլենիստական թագավորները լայնորեն կիրառում էին սինոյկիսմոսը որպես քաղաքներ հիմնելու և քաղաքային կյանքին զարկ տալու միջոց: Նրանք գերադասում էին մեծ թվով փոքր բնակավայրերի փոխարեն իրենց տիրապետության տակ ունենալ մի քանի խոշոր քաղաքներ, որոնք հանդիսանային իրենց համար ոչ միայն սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական և ռազմական հենարան, այլև նպաստեին իրականացնելու տնտեսական վերահսկողությունը ագրարային այն տարածքի, որի վարչական կենտրոնն էր տվյալ քաղաքը:

Սինոյկիսմոսի միջոցով թագավորները հետամտում էին հիմնականում տնտեսական նպատակներ: Փոքր քաղաքներն իրենց սահմանափակ նյութական միջոցներով տառապում էին մշտական տնտեսական ճգնաժամով և ի վիճակի չէին թագավորի համար ապահովել կայուն տնտեսական բազա:

Բնակչության բռնի և զանգվածային գաղթեցման և նոր քաղաքում վերաբնակեցման միջոցով կատարվող սինոյկիսմոսը կիրառվում էր դեռևս Ալեքսանդր Մակեդոնացու օրոք: Բուն Դունաստանում բնակչության բռնագաղթի անմիջական նպատակն էր նոր քաղաքի հիմնադրումը կամ էլ հնի ընդարձակումը: Արևելքում Ալեքսանդրը և նրա հետնորդները սինոյկիսմոսը նույնպես կիրառում էին Արևելքի ժողովուրդներին և հունա-մակեդոնական զաղութարարներին միաձուլելու նպատակով: Սինոյկիսմոսը չէր նշանակում նոր կենտրոն տեղափոխված բնակավայրերի ֆիզիկական ոչնչացում. դրանք սոսկ անկում էին ապրում, կորցնելով իրենց քաղաքական

ինքնուրույնությունը, և երբեմն վերածվում էին գյուղական վայրերի (А.Б.Ранович, Эллинизм и его историческая роль, М.-Л., 1950, ст. 99):

Հայաստանում ևս նոր քաղաքներ կառուցելը հայ թագավորներին կանգնեցնում էր այդ քաղաքները անհրաժեշտ բնակչությամբ ապահովելու խնդրի առաջ: Հանգամանքների բերումով նրանք երկու կարգի հնարավորություններ ունեին այդ խնդիրը լուծելու. 1/ հարևան, անգամ հեռավոր, երկրներ արշավելով, այնտեղից բնակիչներին բռնի տեղափոխել Հայաստան և բնակեցնել նորակառույց քաղաքում: 2/ երկրի ներսում բնակիչներին նախկին բնակավայրերից տեղափոխել նոր քաղաքներ:

Եթե քաղաքները նոր բնակչությամբ ապահովելու այս եղանակներից առաջինը բնորոշ էր հայկական թագավորության սկզբնական շրջանի համար (Երվանդունիներ, Արտաշեսյաններ), ապա երկրորդ եղանակը՝ Արշակունյաց ժամանակաշրջանի համար: Արտաշեսյանների օրոք հայոց թագավորների համար ստեղծվեցին միջազգային բարենպաստ պայմաններ արտաքին նվաճումների միջոցով ընդարձակելու իրենց տերության սահմանները: Հռոմը, ծանր հարված հասցնելով Սելևկյան տերությանը, նրան դուրս էր մղել Փոքր Ասիայից, իսկ ինքը դեռևս հաստատուն ուղքերով չէր կանգնել այն երկրում, որտեղ դուրս էին մղվել Սելևկյանները: Դրանով իսկ հնարավորություն էր ստեղծվել Սերծավոր Արևելքի երկրների տիրակալների համար փորձել իրենց տիրույթներն ընդարձակելու: Այդ շրջանում էր, որ Արտաշեսյանները օգտվելով հարմար առիթից, արշավանքներ են ձեռնարկում հարևան երկրներ և բնակիչներին գերևարելով, բնակեցնում Հայաստանի նորակառույց քաղաքներում: Հետագայում հայ Արշակունիները սեղմված լինելով մի կողմից հզոր Հռոմի, մյուս կողմից՝ օր-օրի բարձրացող Պարթևական (հետագայում՝ Սասանյան) պետության միջև, հրաժարվեցին արտաքին նվաճումներից և, նոր քաղաքներ կառուցելիս, ստիպված էին օգտագործել երկրի ներքին հնարավորությունները: Դրանով պիտի բացատրել այն փաստը, որ Արշակունիներն առանձնապես չփայլեցին որպես քաղաքաշինարարներ:

Սինոյկիսմոսը Հայաստանում կիրառվել է դեռևս Արտաշես Ա-ի ժամանակ: Ստրաբոնը նշում է, որ Արտաշեսը, Մեծ Հայքի թագավոր հռչակվելուց հետո, հայկական հողերը միավորելով, ընդարձակեց իր տերության սահմանները: Նորաստեղծ թագավորության համար անհրաժեշտ էր նորակառույց մայրաքաղաք: Արմավիրը կորցրել էր իր փայլը, իսկ նորակերտ Երվանդաշատը, Արտաշեսի թշնամի Երվանդի ձեռակերտը, դեռևս չուներ հզոր տերության գահաձիստին վայել շքեղություն: Ուստի Արտաշեսը հեղինակաբար, թագավորների օրինակով, կառուցում է Արտաշատ մայրաքաղաքը, ինչը կստեղծեր վարչա-տնտեսական ամուր հենարան երկրի ներսում և միաժամանակ

կբարձրացներ հայոց թագավորի հեղինակությունը միջազգային ասպարեզում:

Ստրաբոնը. Պլուտարքոսը և Խորենացին իրար համերաշխ են այն բանում, որ քաղաքը կառուցվել էր անբնակ վայրում: Բնորոշ է, որ Ստրաբոնը քաղաքի բնակեցման մասին խոսելիս օգտագործում է $\sigma\upsilon\nu\omega\kappa 4\Phi\mu\acute{\epsilon}\nu 0$ $\kappa\alpha 8\phi H$ - «լավ բնակեցված, զեղակառույց» արտահայտությունը: Հավանաբար, Արտաշեսն այնտեղ բնակեցրեց իր տերությանը միացրած նոր երկրների բնակիչների մի մասին: Խորենացին պատմում է, թե քաղաքը կառուցելուց հետո Արտաշեսը «կանկզնե ի նմա մեհեան և փոխե ի Բագարանե զպատկերն Արտեմիտայ և զամենայն կուռս հայրենիս»: Նշանակում է, այնտեղ բնակվեցին առաջին հերթին քրմերն ու տաճարների սպասավորները: Շարունակելով, պատմահայրը հաղորդում է, որ Արտաշեսը «յարուցանե ի քաղաքէն Երուանդայ զգերութիւն հրէիցն, որ փոխեալ էին անդ յԱրմաւրայ, և նստուցանե զնոսա յԱրտաշատ» (Խորենացի, Բ, խթ): Այստեղ անախրոնիզմը ակնհայտ է: Հրեաներին Հայաստան բերել է Տիգրան Մեծը, Երվանդ Վերջինից և Արտաշեսից հետո, այսինքն՝ Երվանդաշատի և Արտաշատի կառուցումից հետո: Հետևաբար, հնարավոր է երկու ենթադրություն,- կամ Արտաշատ փոխադրվածները հրեաներ չէին, կամ էլ նրանք փոխադրվել են ավելի ուշ, ասենք, քաղաքը Կորբուլունի կողմից ավերվելուց հետո Տրդատ Ա-ի ձեռքով վերակառուցվելու կապակցությամբ: Այս ենթադրությունը մեզ ավելի հավանական է թվում, քանի որ մեծ թվով հրեաների գոյությունը Արտաշատում անմիջական փաստ է: Տվյալ դեպքում մեզ համար կարևոր է ոչ թե բնակիչների էթնիկ կազմը որոշելը, այլ նրանց տեղափոխման փաստը ինքնին:

Ինչպես Փոքր Ասիայի հելլենիստական երկրներում սինոյկիսմոսի դեպքում վերաբնակիչներն ստանում էին թագավորից որոշակի առանձնաշնորհումներ, այդպես էլ, հավանաբար, Արտաշեսը Արտաշատ վերաբնակվողներին շնորհում էր զանազան արտոնություններ, նրանց դեպի նորակառույց քաղաք հրապուրելու համար: Խորենացին (Բ, խթ) վկայում է, որ Արտաշեսն իր քաղաքն արագ կառուցեց և այդ վերագրում է այն բանին, որ «ձեռնտու լինի նմա և Երասխ փայտիւք մայրից, վասն որոյ անաշխատ և երագ շինեալ...»: Քաղաքի արագ կառուցման կարող էին նպաստել վերաբնակվողներին թագավորի շնորհած արտոնությունները (վարելահող տրամադրել, հարկերից ազատել և այլն): Պիտի ենթադրել, որ թագավորը, ում սեփականությունն էին անտառները, թույլ էր տվել վերաբնակվողներին նոր քաղաքի կառուցման համար անարգել օգտվել անտառանյութից, որը փոխադրվում էր Արաքսի վրայով:

Արտաշատի դարեր հարատևած կենսունակությունը պիտի բացատրել նրա բնակիչների վայելած արտոնություններով, որոնց

համար բնակիչները սիրում էին իրենց քաղաքը և ամեն գնով պաշտպանում այն: Մի քանի փաստ:

Պատմելով Տիգրան Մեծի դեմ նրա որդու, Տիգրան Կրտսերի բարձրացրած խռովության մասին, Դիոն Կասիոսը (36, 51, 2) հաղորդում է, որ մինչ Պոմպեոսը զբաղված էր Միհրդատի դեմ Պոնտոսում կռվելով, պարթևների թագավոր Զրահատ III-ը Տիգրան Կրտսերի և սրան հարած խռովարար հայ նախարարների ուղեկցությամբ ներխուժել էր Հայաստան և հասել մինչև մայրաքաղաք: Հանկարծակիի եկած Տիգրան արքան ստիպված հեռանում է երկրի լեռնային շրջանները: Բայց Արտաշատի բնակչությունը մինչև վերջ հավատարիմ մնալով իր թագավորին, հաջող կերպով դիմադրեց քաղաքը պաշարողներին: Տակիտոսը (Annal., 13, 41) վկայում էր, որ հռոմեացի զորավար Կորբուլոնը հիմնահատակ ավերեց Արտաշատը, բայց, չանցած մեկ տասնամյակ, այն նորից վերականգնվեց որպես հայոց մայրաքաղաք: Մեր ենթադրության օգտին նշենք նաև հետևյալ փաստը: Երբ II դարի 60-ական թթ. հայերը, հատկապես Արտաշատի բնակիչները, ապստամբեցին երկրում հաստատված հռոմեական կայազորների դեմ, հռոմեացի զորավար Մարտիոս Վերոսը, ապստամբությունը ճնշելուց հետո, երկրի քաղաքամայր հռչակեց Վաղարշապատը: Կ.Վ.Տրևերը (Очерки по истории культуры древней Армении, М.-Л., 1953, ст. 232) ենթադրում է, որ հռոմեացիներն այդ քայլին դիմեցին ջնջելու համար հայոց գիտակցությունից Արտաշատի, որպես հայկական ինքնուրույն թագավորության կենտրոնի մասին հիշողությունը: Մեզ ավելի հավանական է թվում, որ հռոմեացիները Վաղարշապատը մայրաքաղաք հայտարարեցին Արտաշատի բնակիչներին պատժելու նպատակով, քանի որ նրանք, իբրև մայրաքաղաքի բնակիչներ, վայելում էին որոշ արտոնություններ, իսկ այժմ կզրկվեին դրանցից:

Արտաշեսյանների տերությունը քանի դեռ պարփակված էր Մեծ Հայքի սահմանների մեջ, Արտաշատը մնում էր որպես երկրի միակ վարչա-տնտեսական և քաղաքական կենտրոնը և կարիք չէր զգացվում մի երկրորդ, զուգահեռ կենտրոն ստեղծելու: Տիգրան Մեծի նվաճումներով հայկական թագավորությունը դուրս եկավ իր բնական աշխարհագրական սահմաններից, հասնելով մինչև Կիլիկիա, Միջերկրական ծով և Պաղեստին: Այս պայմաններում Տիգրան Մեծի համար պարզ է դառնում, որ մայրաքաղաք Արտաշատը, մնալով լայնատարած պետության հյուսիս-արևելյան ծայրամասում, չէր կարող ընդարձակ տերության վարչա-տնտեսական կենտրոնին առաջարկվող դերը լիովին կատարել: Արշավանքների ընթացքում Տիգրանը տիրացավ Ասորիքի խոշորագույն քաղաքին, Աելևկյանների մայրաքաղաք Անտիոքին: Թվում էր, թե Անտիոքը նվաճելուց հետո Տիգրանն այստեղ կփոխադրեր իր տերության մայրաքաղաքը: Բայց այդպես չարեց: Անտիոքը ևս, Արտաշատի նման, աշխարհագրական տեսակետից չէր

գտնվում տերության կենտրոնում: Այն ուներ մեկ ուրիշ թերություն ևս, որ չուներ Արտաշատը.- բնակչությունն օտար էր, ոչ հայ, ուստիև Հայաստանից կտրված լինելու պայմաններում այն չէր կարող հենարան դառնալ հայոց արքային:

Նոր մայրաքաղաքի հարցը լուծելու համար Տիգրանին մնում էր մեկ ճանապարհ.- հարմարագույն վայրում կառուցել մի նոր քաղաք և այն դարձնել իր տերության վարչա-տնտեսական ու մշակութային կենտրոնը: Նա այդպես էլ արեց, քանի որ դրա համար նա արդեն ուներ անհրաժեշտ բոլոր միջոցները.- կառուցող վարպետներ, դրամ և քաղաքային բավարար բնակչություն: Այս ամենը Տիգրանը ձեռք էր բերել իր արշավանքների ընթացքում նախքան կսկսեր քաղաքի կառուցումը: Որպես շինարարական գործի վարպետների նա օգտագործեց Կորդուքի բնակիչներին, որոնց մասին Ատրաբոնը (XVI, 1, 24) վկայում է, որ «համարվում էին լավագույն ճարտարապետներ և պաշարողական գործիքների լավագույն շինողներ: Ուստի նրանց հենց այդպիսի գործերի համար էլ օգտագործում էր Տիգրանը»: Դրան և այլ միջոցներ նա ձեռք էր բերել ոչ միայն Ասորիք, Կիլիկիա և Պաղեստին կատարած իր արշավանքների միջոցով, այլև Ափրդատ եվպատորի հետ համատեղ Կապադովկիա արշավանքի ժամանակ, որի մասին Յուստինոսը (38, 3, 1-5) հաղորդում է, թե երկու թագավորները «պայմանավորվել էին իրար հետ, որ քաղաքները և հողերը պատկանելու են Ափրդատին, իսկ մարդիկ և ինչ որ հնարավոր է տանել՝ Տիգրանին»:

Ունենալով այս բոլոր միջոցները՝ Տիգրանը ձեռնամուխ է լինում նոր մայրաքաղաքի կառուցմանը:

Տիգրանակերտի կառուցման վերաբերյալ սկզբնաղբյուրներում պահպանված տվյալների մանրախույզ քննարկումը մեզ բերում է այն եզրակացության, որ Տիգրանի նոր քաղաքը կառուցվել է նույն եղանակով, ինչ Փոքր Ասիայի հելլենիստական շատ քաղաքներ, այն է՝ սինոլիսմոսի, այս և այն բնակավայրի բնակիչներին նոր քաղաք բռնի տեղափոխելու եղանակով: Սկսենք Ատրաբոնի (XI, 14, 15) վկայություններից: «Ձորեղանալով այդքան, Տիգրանը Օլիբերիայի մոտ կառուցեց քաղաք, որն անվանեց Տիգրանակերտ, քշել բերելով այնտեղ մարդիկ իր կողմից ավերված հելլենական 12 քաղաքներից»: Կապադովկիայի Մաժակ քաղաքի մասին պատմելիս, Ատրաբոնը (XII, 2, 9) դարձյալ գրում է. «Վատ վերաբերվեց Տիգրան Արմենը, երբ արշավեց Կապադովկիա: Նա բոլորին տեղափոխեց Միջագետք և Տիգրանակերտը մեծ մասամբ բնակեցրեց նրանցով»:

Սեզ թվում է, որ Ատրաբոնը գիտի Տիգրանի երկու տարբեր արշավանքների մասին: Առաջինը, որի ընթացքում նա ավերել էր հելլենական 12 քաղաք, տեղի էր ունեցել նախքան հայ-պոնտական դաշինքի կնքելը և Միհրդատյան պատերազմները: Տիգրանի երկրորդ արշավանքը Կապադովկիա, որի ժամանակ նա ավերել էր Մաժաքը,

տեղի էր ունեցել Միհրդատյան երկրորդ պատերազմի ընթացքում, որի մասին Ապպիանոսը (Mithr., 67) մանրամասն խոսելիս, հաստատում է Ստրաբոնի վկայությունը գրելով. «Իսկ Արմենը գերեվարելով Կապադովկիան, մոտ 30 բյուր մարդկանց տեղահանելով բնակեցնում է (ՓԱ<T64.,<) նրանց այլոց հետ այն վայրում, ուր առաջին անգամ իր գլխին դրեց Հայաստանի թագը և որը իր անունով կոչեց Տիգրանակերտ»:

Նույնը հաստատում է և Պլուտարքոսը (Lucull., 26) նշելով, որ Տիգրանակերտում «ապրում էին շատ հույներ, որոնք բռնի տեղահանվել էին Կիլիկիայից, ինչպես և բնիկներ, ասորիներ, կորդուքներ, կապադովկիացիներ: Արքան ավերեց նրանց քաղաքները, իսկ բնակիչներին իր հետ բերելով ստիպեց ապրել այստեղ»: Այս վկայություններին համերաշխ է նաև Դիոն Կասսիոսը (36, 2): Խոսելով Լուկուլլոսի կողմից Տիգրանակերտի գրավման մասին, նա այդ կապում է առավելապես այն այլազգիների խռովության հետ, որոնք բերվել ու բնակեցվել էին այնտեղ:

Հետաքրքիր է անտիկ հեղինակների տերմինաբանությունը Տիգրանակերտի բնակեցման մասին գրելիս: Այսպես, Ստրաբոնը և Ապպիանոսը օգտագործում են ՓԱ<ϕ64Φ, (բնակեցրեց սինոյկիսմոսի միջոցով) բայը, իսկ Դիոն Կասսիոսը նույն բայի դերբայական ձևը (ՓԱ<≈46≈β<θT<): Այս փաստը պերճախոս վկայություն է այն մասին, որ Տիգրանակերտը հիմնադրվել և բնակեցվել է սինոյկիսմոսի եղանակով, ինչպես հելլենիստական շատ քաղաքներ:

Հայկական աղբյուրներում Տիգրանակերտի հիմնադրման և կառուցման մասին տվյալներ գրեթե չկան: Սակայն մեր պատմիչները խոսում են նվաճված երկրներից Տիգրանի Հայաստան բերած գաղթականների և նրանց բնակեցման մասին: Նրանք չգիտեն փոքրասիական երկրներից Տիգրանի բերած գաղթականության մասին: Միայն Խորենացին (Բ, ԺԴ) մեկ անգամ հիշատակում է Տիգրանի բերած հունական աստվածների և քրմերի մասին, «որ եկեալ էին ի Յունաց»։ Այստեղ խոսքը վերաբերում է ոչ թե բուն Հունաստանին, այլ Փոքր Ասիայի հելլենիստական քաղաքներին: Շարունակելով, Խորենացին Տիգրանի մասին վկայում է, որ «առեալ գերի բազում և ի հրէիցն, նստի շուրջ Պտղոմայիդ քաղաքաւ»։ Այնուհետև պատմահայրը (Բ, ԺԶ) ուղղակի գրում է Հրեաստանից բերված գերիներին Հայաստանի քաղաքներում բնակեցնելու մասին: «Իսկ թագաւորն հայոց Տիգրան զգերութիւն հրէիցն նստուցեալ ի յԱրմաւիր և ի յաւանին Վարդգէսի, որ ի վերայ Քասախ գետոյ»։ Դարձյալ (Բ, ԺԸ) «և զՀիւրկանոս կապելով ածեն Տիգրանայ հանդերձ գերութեամբն, և Տիգրան հրաման տայ Բարգաւիրանայ նստուցեալ զգերին հրէից... ի քաղաքն Շամիրամայ»:

Փավստոսը ևս (Դ, ԺԷ) Շապուհի Հայաստան կատարած ավերիչ արշավանքները նկարագրելիս, խոսում է հայկական քաղաքներից գերի

11
h230

17-88
ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ
ԳՐԾԴԱՐԱՆ

տարված մեծ թվով հրեաների մասին և ավելացնում. «Ձայս ամենայն բազմութիւն հրէից, զոր գերեցին տարան...., ածեալ էր երկրէն պաղեստինայւոց մեծի թագաւորին հայոց Տիգրանայ...: Եւ էաժ մեծ արքայն Տիգրան զամենայն զիրութիւնն զայն՝ բնակեցուց ի քաղաքն հայոց յիւրում դարուն ի ժամանակին»:

Տիգրանակերտի կառուցման և բազմահազար գերիների Չայաստան փոխադրման ու բնակեցման մասին անտիկ աղբյուրների հաղորդումները մեր մատենագիրների վկայությունների հետ համեմատելիս, աչքի է զարկում այն, որ հունական աղբյուրները խոսում են առավելապես Տիգրանի կողմից հեղինակաւ քաղաքների նվաճման և ավերման մասին, մինչդեռ մեր պատմիչները խոսում են բացառապես Պաղեստինից բերված գերիների մասին: Այդ երկու կարգի աղբյուրների տվյալների համադրումով կարող ենք ստանալ այդ դեպքերի ճիշտ պատկերը. այն, որ Տիգրանը գերիներ բերել էր Չայաստան և Փոքր Ասիայի հեղինակաւ քաղաքներից, և՛ Պաղեստինից ու Ասորիքից: Իրավացի են նրանք, որ գտնում են, թե հունական աղբյուրների վկայությունը, որ իբր այդ գերիներին Տիգրանն ամբողջովին բերել ու բնակեցրել է Տիգրանակերտում, չի համապատասխանում իրականությանը: Ավելի ճիշտ են հայկական աղբյուրները, որոնց համաձայն զաղթականների այդ հսկա զանգվածը բնակեցվել է Չայաստանի մի շարք քաղաքներում, ինչպիսիք էին Տիգրանակերտը, Արտաշատը, Արմավիրը, Վանը և այլն:

Իր նոր մայրաքաղաքը կառուցելիս և բնակեցնելիս, դիմելով հեղինակաւ և սեմական տարրերին այնտեղ վերաբնակեցնելու միջոցին, այդուհանդերձ չէր կարող անտեսել Չայաստանի ընծեռած ներքին հնարավորությունները ևս: Բացառապես օտարներով բնակեցված քաղաքը չէր կարող հուսալի հենարան դառնալ հայոց թագավորին: Ուստի, նա քաղաքի կառուցման և բնակեցման գործին մասնակից դարձրեց նաև ազգային ուժերին, ինչպես հասարակ ռազմիկներին, այնպես էլ ավագանու ներկայացուցիչներին: Ապպիանոսը (Mithr., 84) հստակ գրում է. «Այստեղ նա հավաքեց իր տերության ամենահայտնի մարդկանց, սպառնալով նրանց, որ այն, ինչ չեն վերցնի իրենց հետ, կբռնագրավվի»: Իսկ Պլուտարքոսը (Lucull., XXV) գրում է, որ «ինչպես քաղաքի հասարակ մարդիկ, այնպես և մեծամեծերը, թագավորին հաճոյանալու միտումով մրցակցում էին քաղաքի կառուցման և ընդարձակման համար»: Տիգրանի այս ձեռնարկումն ուներ ռազմաքաղաքական խոշոր նշանակություն: Հայերին ևս բնակեցնելով նոր մայրաքաղաքում, իր համար իր իսկ ժողովրդից հենարան էր ստեղծում այնտեղ. հենարան, որն, ի դեպ, հավատարիմ մնաց իրեն: Մեր այս եզրակացության որպես հիմք բերենք Դիոն Կասիոսի (36, 1) հետևյալ վկայությունը. «Պաշարեց (Լուկոլլոսը) Տիգրանակերտը: Նրան խիստ նեղեցին բարբարոսները (իմա՝ հայերը - Ա.Կ.) և՛ նետահարությամբ, և՛

պաշարողական մեքենաների վրա նավթ թափելով»: Դրան հակառակ, Փոքր Ասիայի քաղաքներից բռնագաղթվածները վճռական պահին դավաճանեցին և քաղաքը հանձնեցին Լուկուլլոսին: Մյուս կողմից, հայ մեծամեծերին ստիպելով հաստատվել Տիգրանակերտում և ապրել իր հետ, նա ավելի հեշտությամբ կկարողանար վերահսկել նրանց գործունեությունը և անմիջապես կանխել նրանց կողմից հավանական խռովությունն իր դեմ: Եվ վերջապես, նա դրանով հնարավորություն էր ստանում մեծամեծերի նյութական միջոցները ևս ներդնելու նոր քաղաքի կառուցման գործում:

Արտաշատի և Տիգրանակերտի բնակեցման օրինակով մենք փորձեցինք ցույց տալ, որ Հայաստանում կիրառված սինոյկիսմոսը շատ բանով նման էր եղել հելլենիստական աշխարհում կիրառվող սինոյկիսմոսին: Սակայն դրանց միջև կար մի էական տարբերություն: Հելլենականացած երկրներում, ուր զարգացած էր քաղաքային կյանքը, սինոյկիսմոսն ուներ տեղական բնույթ և կիրառվում էր տեղական հիման վրա, մինչդեռ Հայաստանում այն ընդգրկում էր տեղական երկրների բնակիչներին: Փոքր Ասիայում զարգացած քաղաքային կյանքը և մեծաթիվ քաղաքային բնակչությունը հնարավորություն էր տալիս տեղում լուծելու նոր քաղաքը բնակեցնելու հարցը: Հայաստանում դեռևս չկար քաղաքային համապատասխան բնակչություն: Հայոց թագավորներն ստիպված էին այդ բնակչությունը համալրել այլ երկրներից:

Այսպիսով, հելլենիստական աշխարհում սինոյկիսմոսի եղանակով նոր քաղաքների հիմնադրման պատմության ընդհանուր ֆոնի վրա հայկական հնագույն քաղաքների առաջացմանը վերաբերող աղբյուրներում եղած տվյալների քննարկումը մեզ հանգեցնում է այն եզրակացության, որ հելլենիստական աշխարհում ընթացած քաղաքաշինության և ժողովրդագրական հուժկու գործընթացներն ընդգրկել էին նաև հայոց աշխարհը, և քաղաքների առաջացումը և բուռն զարգացումը այդ պատմական գործընթացների կարևոր օղակն էր: